

Følsomhet og opplysning

– Omkring sensibilitetsbegrepet i *Encyklopedien*

Ellen M. Krefting

Institutt for kulturstudier

Universitetet i Oslo

E-post: e.m.krefting@ihs.uio.no

Abstract:

We know that tears and weeping were important cultural signs in eighteenth century France. But what was the status of feelings and emotions within the Enlightenment thinking, in what we call the Age of Reason? The *fin de siècle* of the seventeenth century certainly brought new elements to the semantic field of feelings. *Sensibilité* was one of the notions that obtained a whole range of new, positive evaluations and functions, not at least as a social and moral category. When the notion of sensibility appears in different articles of the *Encyclopédie* (1751-1774), the main cleavage is between a "moral" and a "physical" sensibility. In this article, I attempt to explore some of the dilemmas, contradictions and fruitful dynamics of the history of the notion of sensibility, as it can be established from reading the different articles on *sensibilité* in the *Encyclopédie*. It appears to be a notion that challenges age-old tensions as to the nature of man; it is mediating and blurring the distinctions between body and soul, sensation and emotion, inner and outer, between the subject and its physical and social environment. My main argument is that a certain communicative capacity must be seen as the general characteristic of this eighteenth century sensibility. It is a capacity that makes possible the communication between different parts of the individual, and between the individual and its physical and social environment. As such, it made the sensibility even more important to the definition of human nature than reason itself, in the Age of Reason.

Nøkkelord:

følsomhet
opplysningstid
1700-tallet
fransk idéhistorie
Encyklopedien

Sterke følelser er kanskje ikke det man oftest forbinder med den franske opplysningskulturen på 1700-tallet. Var det ikke her den moderne fornuften først og fremst ble dyrket fram? Det er imidlertid mye som tyder på at det aldri før hadde gått så mange menn i tett-sittende knebukser rundt og felt så mange tårer, noe allerede litteraturhistorikeren Gustave Lanson (1887) påpekte i sin studie av det borgerlige gråtedramaets framvekst på

1700-tallet. Siden har en rekke kulturhistoriske studier bekreftet gråtingens, skjelvingens og rødmingens estetiske og sosiale funksjoner i opplysningstiden (Bayne, 1981, *Das Weinende Saeculum* 1983). Dette var kroppslige tegn som kunne kommunisere både moralsk, estetisk og i medisinsk betydning. Følsomhetens rolle på 1700-tallet er altså knyttet til dens egenskaper som kommunikasjonsmedium, på flere ulike felt samtidig.

Når bildet av gråtende opplysningsfilosofier framstår så paradoksalt for oss, skyldes det i stor grad de moderne opposisjonene som ble satt særlig mot slutten av 1700-tallet, ikke bare mellom fornuft og følelser, men også mellom filosofi og litteratur, høy- og lavkultur, offentlighet og privatliv. Siden har man hatt for vane å behandle følsomheten som uttrykk for litterære understrømninger i *Encyklopediens* tidsalder, som uttrykk for den "lave", populære opplysningen, eller man har kalt dem førromantiske fenomener, forklart dem som tidlige reaksjoner mot den "kalde fornuften", slik vi ser det i genremaleriet (Greuze) eller i Rousseaus forfatterskap og hos hans kvinnelige lesere. Og i den grad man har betraktet 1700-tallets følsomhet og "emosjonelle klima" som en særegen historisk form, har det ofte vært for å fordømme den. For Lanson og minst én forskergenerasjon etter ham var 1700-tallets *sensibilité* først og fremst karakterisert som en korrumpert egoistisk, kalkulerende og kynisk sentimentalitet, i selvnýtelsens tegn.

En slik vurdering av følsomheten innenfor opplysningskulturen på 1700-tallet er både blitt korrigert og nyansert siden. Men når det er avdekket at følelser og fornuft levde side om side i periodens kulturelle praksiser, er det viktig å få fram hvordan fornuft og følelser også på et ideologisk og teoretisk plan sto i tett forbindelse med hverandre. Det er dette komplekse bildet av 1700-tallets "rehabilitering av menneskenaturen" jeg ønsker å bidra til med denne artikkelen. Jeg vil særlig vise hvordan begrepet om *sensibilité* i den store franske *Encyklopedien* kan kaste lys over sentrale trekk ved 1700-tallets utforskning av menneskets natur, i grensene og forbindelsene mellom det kroppslige og det sjelelige, det estetiske og moralske, det subjektive og det objektive, indre liv og ytre omgivelser –

ja, mellom gamle fiender som sanselighet, følsomhet og fornuft. Jeg vil hevde at det "jeget" som 1700-tallets psykologi og antropologi bidro til å etablere, i mindre grad må defineres i lys av noen transcendentale fornuft, enn som knutepunkt for en sensibel sjel i en sanselig kropp, innenfor et både følelsemessig og fornuftig kommunikativt fellesskap.

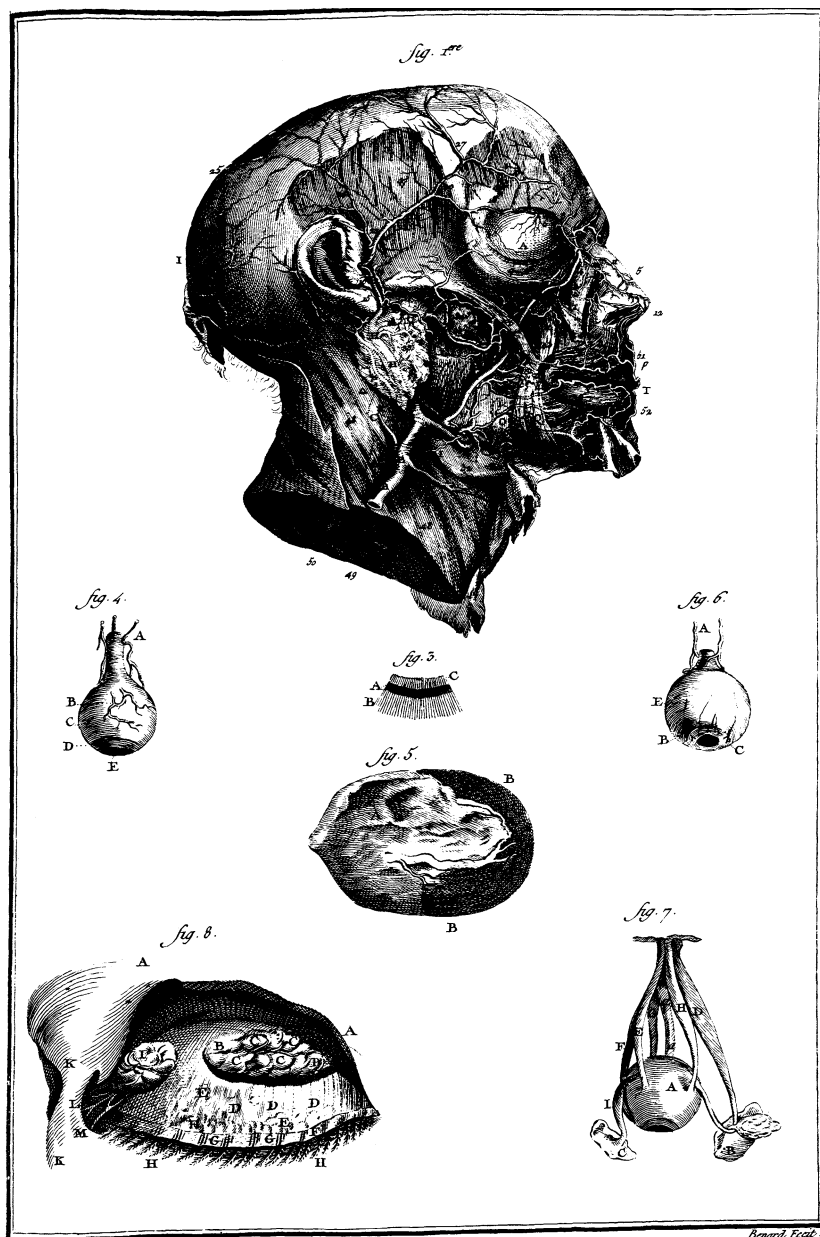
"Natur" og "fornuft" i endring

Mulighetene for det sensibilitetsbegrepet vi skal se nærmere på, ja mulighetene for denne tenkningen i det hele tatt, var knyttet til noen store konseptuelle endringer som fant sted ved overgangen til 1700-tallet. Endringene kan forfølges språkhistorisk. Bevisst eksperimentering med det franske språket under den store "krisen" som karakteriserer tidlig opplysningstid (jf. Hazard 1961), sto i sammenheng med endring i tenkning: Den intellektuelle konflikten mellom *les anciens* og *les modernes* var en kamp både med og om språket.

De sentrale begrepene om natur, om fornuft og om følelser gjennomgikk store semantiske endringer. Tradisjonelt hadde en av de viktigste betydningene til "natur" vært tingenes essens eller vesen, med referanser til en åndelig begripbar og ideell orden. Denne definisjonen forsvant ikke, men naturbegrepet ble utvidet. Det ble referert oftere og oftere, først i faktisk vitenskapelig, filosofisk og litterær språkbruk og etter hvert også i ordbøker og encyklopedier, til den samlede materielle, sansbare verden i sin uendelige mangfoldighet (Mercier 1960 og Ehrard 1963). Noe som i sin tur fikk konsekvenser ikke bare for menneskets plassering i naturen, men også for menneskets natur. Når 1700-tallsforfattere selv referer til menneskenaturen, er det gjerne med tanke på mennesket som materie, som kropp og med det mangfold

av egenskaper som er knyttet til denne – det vil si mennesket både som sansende, følende, handlende og fornuftig individ.

Fornuftsbegrepet endret karakter omtrent samtidig. Snarere enn å fungere som et guddommelig skattkammer for de evige sannheter eller medfødte ideer, slike de store 1600-talls metafysikerne tenkte seg det, får fornuften ved overgangen til 1700-tallet i større grad en prosessuell og funksjonell betydning. Innenfor de fleste diskurser på 1700-tallet er ikke fornuft lenger noe man har, men noe man opparbeider seg. Fornuften er en kunnskapssøkende *energi* i aksjon, den er ”gjøren” snarere enn ”væren” slik Ernst Cassirer har formulert det (Cassirer 1966:52-3). Et slikt fornufts-begrep står i forhold til en ny definisjon av tenkning; ”it is probable”, sier Locke i *An Essay Concerning Human Understanding*, ”that thinking is the action rather than the essence of mind” (Locke 1693:159). Nettopp dette fokuset på handling snarere enn essens skulle få enorm betydning for utviklingen av fransk tenkning og begrepsbruk i opplysningstiden. Voltaire var en av dem som sammenlignet menneskenaturen med ”et urverk som vi er blitt gitt til å styre, men uten at urmakeren har fortalt oss hva drivverket består av”. ”Jeg er kropp og jeg tenker, mer vet jeg ikke”, fortsetter han samme sted (Voltaire 1986:92).¹ Spørsmålet om essens blir underordnet spørsmålet om utvikling av fysiske og mentale muligheter, metafysikk erstattes av psykologi, gjerne i kombinasjon med pedagogikk. Både den menneskelige fornuften og moralen ble gitt en historisk dimensjon i den franske 1700-talls tenkningen, de fikk en psykologisk genealogi som muliggjorde at opplysningen kunne tenkes som et pedagogisk prosjekt. Både fornuften og moralen ble forankret i det sanselige og det følelsesmessige, to kategorier som begge på 1700-

Anatomie .

tallet ble forstått som grunnleggende sosiale, eller intersubjektive.

Fra lidenskaper til følsomhet

De mest tydelige semantiske endringene gjaldt også nettopp følelsene. En ”språklig

”Arteriene i ansiktet”, etter Albrecht von Haller. Plansje fra *Encyklopedien*.

revolusjon” har man kalt det som skjedde på følelsenes område ved overgangen til 1700-tallet (Dejean 1997: kap. 3). Følelser var et av stridstemaene i de modernes kamp mot de gamle, og de viste seg også å bli konstitutive for utviklingen av en moderne estetikk, en moderne samfunnstenkning og en moderne medisin. Men det dreide seg ikke om følelser i betydningen lidenskaper. Det karakteristiske er nettopp hvordan lidenskapene – *les passions* – ble utfordret og delvis erstattet av andre begreper, noe som muliggjorde helt nye funksjoner for følelseslivet. Katalogen over lidenskaper som hadde blitt omrangert uttallige ganger siden antikken, og som først og fremst hadde vært betraktet som den største subjektive, kroppbaserte, ufrivillige trusselen mot den universelle, åndelige fornuften, var på vikende front, til fordel for mer nyanserte, aktive og positivt ladete følelseskategorier. Descartes selv foreslo i *Les passions de l'âme* (1649) å bytte ut *passion* med *émotion* (som først og fremst tilhørte et politisk vokabular og ble brukt om folkelig opprør) eller *sentiment*. Men det var kanskje de kvinnelige romanforfatterne i siste del av 1600-tallet (Mlle de Scudéry og Mme de Lafayette) som satte *sensibilité*, i veksling med *tendresse* (ømhhet), i allmenn sirkulasjon. Særlig sensibilitetsbegrepet viste svært anvendelige kvaliteter, og det fikk ganske raskt spesifikke semantiske funksjoner både innenfor litteraturen, filosofien og medisinen. Det var også på disse områdene følsomheten skulle spille en nøkkelrolle på 1700-tallet, både for utviklingen av en moderne litteratur og estetisk tenkning, for offentligheten som institusjon, for dannelsen av en moderne moral- og sosialfilosofisk tenkemåte, og for et nytt syn på kroppen og menneskets fysiologi, også som erkjennelsens grunnlag. Jeg vil kort antyde hvordan dette var mulig.

Det nye, franske begrepet om *sensibilité* tilhørte i 1700-tallstenkningens forstand en gråson mellom det rent kroppslige og det sjelelige, og det var derfra begrepet hentet sin grunnleggende dobbelthet. Descartes hadde bestemt lidenskapene som sjelelige av vesen, men kroppslige i sin opprinnelse, en bestemmelse som skulle forfølge sensibiliteten på 1700-tallet. Sensibilitet kunne referere til både sansevne og evne til å reagere emosjonelt på sanseinntrykk. Det var et tøyelig begrep, som samlet opp i seg de passivt sanselige og aktivt følelsesmessige aspektene av forholdet mellom det fysiske og det mentale, noe som skulle spilles ut på forskjellige måter i den historien som sensibilitetsbegrepet skulle gjennomløpe på 1700-tallet. Det ble et begrep som heller ikke på noen måte sto i opposisjon verken til moral, fornuft eller opplysning. Tvert imot ble sensibilitet på 1700-tallet betraktet som den sentrale motoren i både moralens og fornuftens naturlige ”genealogi”. Det primære forholdet mellom kroppslig smerte og nytelse ble av de fleste sensualistiske filosofer på 1700-tallet betraktet som selve fundamentet for erkjennelse, og som motivasjon for handling. Men det kanskje mest karakteristiske trekket ved følsomheten som kategori på 1700-tallet, var dens sosiale aspekter. I motsetning til lidenskapenes subjektive og destruktive karakter, ble de nye følelsene nemlig sett på som grunnleggende kollektive og kommunikative fenomener. De var noe som bare kunne oppstå mellom mennesker, de ble dannet og utvekslet i et sosialt rom. Og de handlet ikke bare om kjærlighet. Følsomhet var nemlig en mer generell evne til å la seg berøre, og om en fininnstilt, konkret evne til å vurdere inntrykk, og hadde dermed også kognitive aspekter ved seg, ikke minst på det estetiske området. Gråten, rødmingen og gåsehuden var sensibilitetens mest

umiddelbare språk, som gjorde følelsene lesbare, og smittsomme. Innenfor rammene av en ny litterær offentlighet og et moderne publikum som sosiale felt, ble følelsene en forutsetning for estetisk kommunikasjon. Men de ble også tegn på sosiale og moralske ferdigheter. Ikke minst ble medlidenheten, medmenneskeligheten og sympatien framhevet som sekulære, naturlige, følsomme, sosiale dyder. Tårene var også medlidenhetens mest adekvate tegn på 1700-tallet.²

Sensibiliteten og *Encyklopedien*

Den historien som sensibilitetsbegrepet fikk på 1700-tallet, vitner om hvor viktig følsomheten var for både det estetiske, det sosiale, moralske og ikke minst det medisinske feltet, som hevdet seg gradvis sterkere i diskursene omkring menneskenaturen. Den store franske *Encyklopedien* er et egnet sted for å komme på sporet av denne sensibilitetens historie, som ikke minst er en historie om hvordan sensibilitetsbegrepet og menneskenaturen "naturaliseres", om hvordan den sensible sjelen kommer i skyggen av den sanselige kroppen, men uten at sensibiliteten mister det jeg vil kalle dens grunnleggende kommunikative egenskaper.

Encyklopedien, som tekst eller tekstsamling, utgjør selv en historie: *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, redigert av Diderot og d'Alembert, ble publisert mellom 1751 og 1771, med stadig nye tillegg fram til 1780. Slår vi opp i dette verket slik den forelå med supplementsbind anno 1774, finner vi fire artikler under oppslaget "sensibilité": I bind 15 finner vi en medisinsk artikkel på ca. 30 sider om "Sensibilité, Sentiment", undertegnet M. Fouquet, doktor i medisin ved Montpellier-fakultetet. Artikkelen "Sensibilité (Morale)", undertegnet Chevalier de

Jaucourt i samme bind, er kun på to avsnitt. I Supplement Pancoucke, bind 4, finner vi i tillegg en fysiologisk artikkel om "Sensibilité" på nærmere 10 sider, undertegnet H.D.G og et oppslag på "Sensibilité (Musique)", på et avsnitt, undertegnet S. Det finnes også en artikkel under tittelen "Tendresse, sensibilité (Gramm.Synon.)", et avsnitt lang, undertegnet (o), som var d'Alemberts signatur i *Encyklopedien*. I "Table Pancoucke" (innholdsfortegnelsen) finner vi oppslag på fysiologisk, medisinsk, musikalsk, litterær og moralsk "sensibilité". Enda flere artikler under "sensibilité" ble forfattet til senere utgaver av *Encyklopedien*, som artikkelen "sensibilité (Gramm.)" i den såkalte III-utgaven (Neuchâtel) fra 1777.

Denne listen sier allerede mye om sensibilitetsbegrepets bredde og betydning i opplysningstenkningens kanskje viktigste fanebærer, *Encyklopedien*. Av områdehenvisningene er det mulig å lese den fundamentale dobbeltheten ved begrepet, med henvisninger både til det moralsk-åndelige og det medisinsk-fysiologiske området. Men hvordan skal vi forstå de to ulike måtene å bruke begrepet på? Det er ingen tvil om at dobbeltheten uttrykker noen av de fundamentale problemene som tenkningen omkring mennesket og menneskenaturen sto overfor i Frankrike midt på 1700-tallet, ikke minst knyttet til forsøkene på å utforske gråsonene mellom det kroppslige og det mentale. Nettopp dette skillet synes å være mer utfordrende enn skillet mellom indre liv og ytre tegn i 1700-tallets tenkning omkring følsomhet. Men kanskje lar den encyklopediske framstillingen oss tro på en litt større grad av samtidighet i denne dobbeltheten enn det faktisk var. Det er mye som taler for at den åndelige eller moralske og den fysiske sensibiliteten også representerer ulike epoker i sensibilitetens begrepshistorie på 1700-tallet.

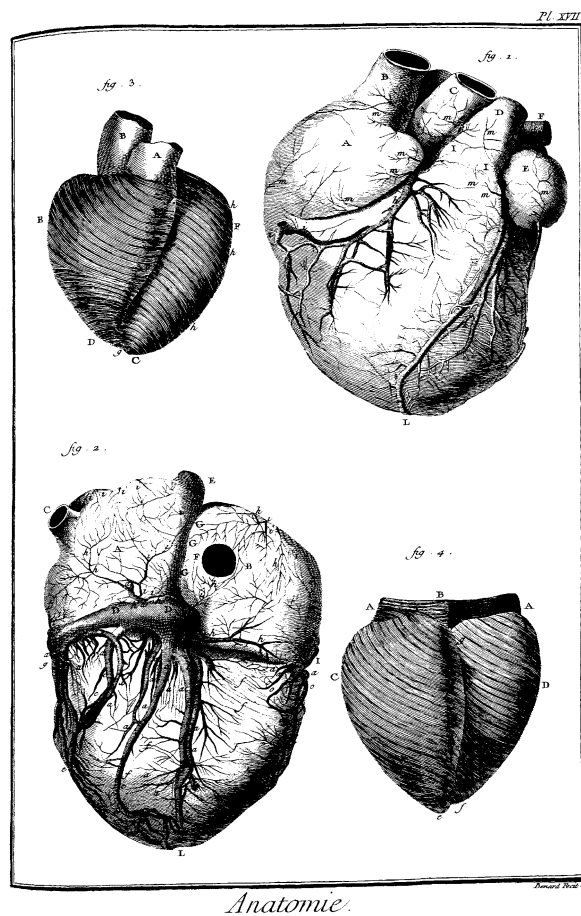
Moralsk sensibilitet

I den ”moralske” artikkelen blir sensibilitet definert som en ”ømt og delikat” (*tendre et délicat*) åndelig disposisjon som gjør sjelen i stand til å bli beveget og rørt. Denne definisjonen er hentet fra Duclos’ kjente verk *Considérations sur les mœurs de ce siècle* fra 1751, hvor denne sjelelige evnen innebærer en form for moralsk klarsynthet (*sagacité*). For betegnelsen ”morale” på 1700-tallet henviser ikke automatisk til normer for handlingsliv. Moral har med menneskets sjel liv, med menneskets psykologi å gjøre, i motsetning til menneskets fysiologi. Artikkelforfatteren gir imidlertid sensibiliteten som sjelsevne umiddelbart moralske kvaliteter, også i vår betydning av ordet. De sensible sjelene, står det, ”har mer eksistens enn de andre: både det gode og det onde forstørres i deres perspektiv. Der refleksjonen gjør et menneske rettskaffent, gjør sensibiliteten mennesket dydig (*vertueux*).” ”Sensibiliteten er menneskelighetens og generøsitetens mor (*la mère de l’humanité et de la générosité*)”, konkluderer artikkelen.

På en ganske kort og presis måte refererer denne artikkelen til en over 50 år gammel oppvurdering av følsomhet som en spesifikk moralsk evne og dyd. Sjelens følsomhet, i motsetning til sjelens farlige *lidenskaper* slik vi kjenner dem fra Descartes – men også i motsetning til refleksjonens kjølige distanse – utviklet seg fra slutten av 1600-tallet og utover 1700-tallet til å bli det dominerende moralske idealet. Det var en følsomhet som rommet en type vurdering basert på spontane, ikke begreplige reaksjoner overfor konkrete gjenstander, situasjoner eller mennesker. Sensibiliteten snakket et autentisk språk, som også ble

”Hjertet”, etter M. Senac. Plansje fra Encyklopedien.

knyttet til naturens stemme, *la voix de la nature*, som senere er blitt forbundet med Rousseaus navn. Slik sett fikk denne individuelle moralske evnen en ”naturlig” og allmennmenneskelig forankring, som innenfor opplysningstenkningen egnet seg til å erstatte den mer abstrakte naturretten med en ”følelsenes dogmatisme” som moralfilosofisk utgangspunkt (Beval 1979). Og den fikk et ”naturlig” og allmennmenneskelig uttrykk, i form av kroppens indre og ytre tegn på emosjonell berøring. Både ”hjertet” og ”mellomgulvet” forvaltet spontane, følsomme vurderinger som fornuften ikke kunne forkaste, verken i spørsmål om kunst eller moral innenfor opplysningstidens diskusjoner. I Frankrike ble *le philosophe* utropt til bærer av et antistoisk moralsk

ideal, han skulle være en *philosophe sensible*. I Encyklopedi-artikkelen ”Foible (Morale)” (som kan oversettes med noe sånt som ”psykologisk svak”), sier Voltaire at ”når ånden oppnår større innsikt, oppnår hjertet større sensibilitet”.³ Fornuft og følsomhet spiller sammen. Sensibilitet i denne sammenheng er det motsatte av svakhet for Voltaire.

Det vi ser i begge disse to artiklene fra *Encyklopedien* er hvordan følsomheten blir betraktet som et slags sjelelig adelsmerke, en evne som veldig få er forunt å ha. At sensibiliteten skulle være noe sjeldent privilegium, er ikke så tydelig i en tredje artikkel i *Encyklopedien* hvor *sensibilité* defineres som en form for moralsk kilde. Det dreier seg om artikkelen ”Tendresse, Sensibilité (Gramm. Synon.)” i supplementsbindet, forfattet av d’Alembert. Her skilles det mellom ømhet – *tendresse* – som har sin kilde i hjertet, og sensibiliteten, som hører sansene og forestillingsevnen til. Mens ømheten er dyp, selektiv og taus, er sensibiliteten allmenn, åpen og synlig. D’Alembert skriver at

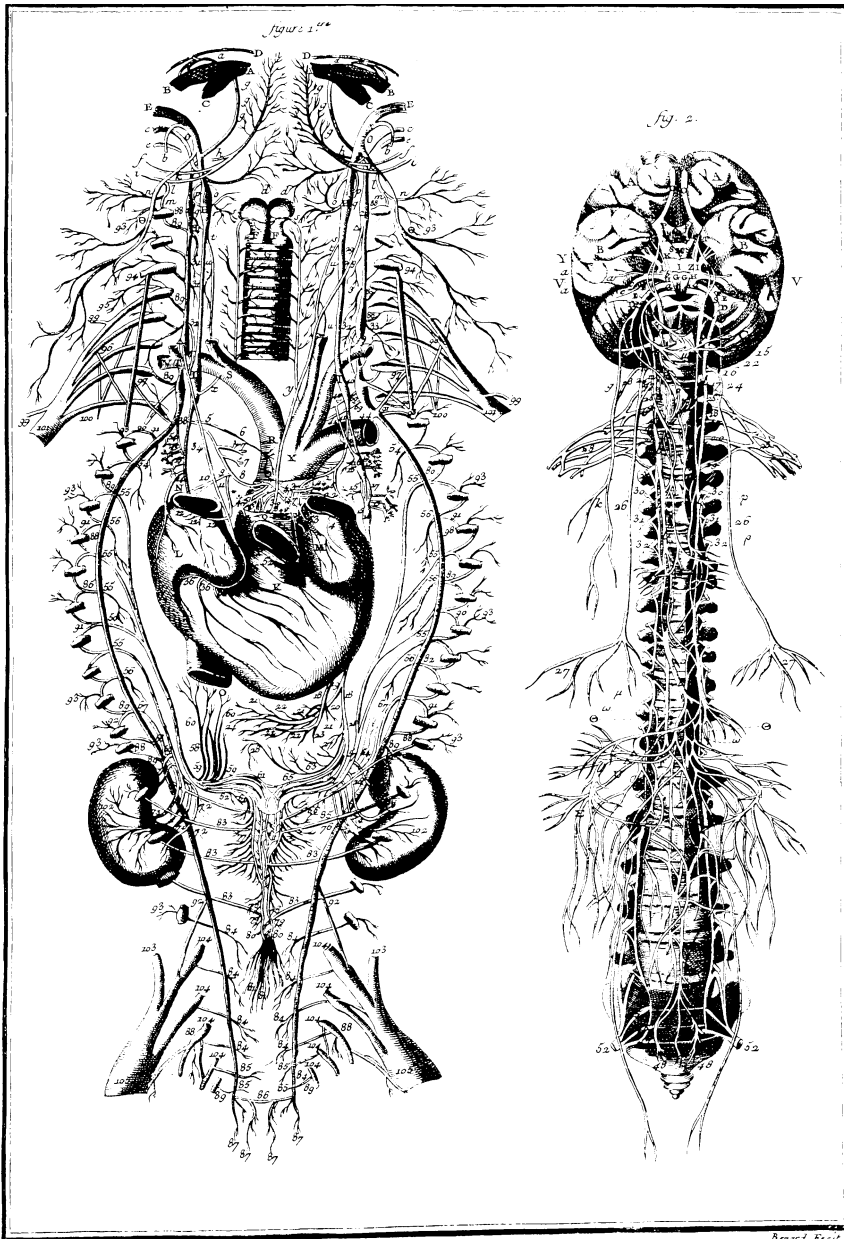
Ømheten begrenser seg til følelsen som gjør at man elsker; sensibiliteten har som sitt objekt alt det som kan berøre sjelen på godt og ondt; ømheten er en dyp og varig følelse; sensibiliteten er ofte ikke annet enn en forbigående fornemmelse, selv om den kan være levende (*vive*); ømheten manifesterer seg ikke alltid i det ytre; sensibiliteten avsløres gjennom ytre tegn; ømheten er konsentrert om et eneste objekt; sensibiliteten er mer generell; man kan være sensibel for gode gjerninger og for urett, for anerkjennelse, for medlidenhet, for hyllester og selv for vennskap uten å ha et *ømt* hjerte, dvs. uten å ha evne til en sterk og varig tilknytning til noen; mot-

satt kan man ha et *ømt* hjerte uten å være sensibel for noe annet ved den andre enn det som en elsker; man kan til og med elske ømt, uten å gi den man elsker uttrykk for noen ytre sensibilitet. Men den elskeligste av alle mennesker, er den som på samme tid er øm og sensibel overfor det som han elsker.

Det som skjer fra midten av 1700-tallet, når begrepet om den fysiske sensibiliteten kommer sterkere i fokus og legger nye premisser for psykologisk tenkning, er blant annet at følsomheten ”demokratiseres” ytterligere, også som moralsk kilde. Når menneskenaturen på sitt mest generelle defineres i lys av begrepet om fysisk sensibilitet som vi snart skal se, settes tanken om et sensibelt adelskap alvorlig på prøve. Men spørsmålet blir da om sensibilitetens moralske egenskaper i det hele tatt kunne overleve?

Fysisk sensibilitet

Sensibilitet, forstått som en bevisst og spontan, men ikke reflektert fornemmelse var lenge knyttet til det moralske feltet, det vil si til menneskets psykologi sett fra et åndelig perspektiv. Og som sådan tjente sensibiliteten viktige funksjoner innenfor tidlig, estetisk tenkning på begynnelsen av 1700-tallet, hvor Dubos var sentral i å framheve sensibiliteten som *sjelens* evne til å bli berørt av kunstverk. Innenfor det empiristiske erkjennelsesteoretiske vokabularet som utviklet seg, synes det imidlertid som om *sentir* og *sentiment* dominerte uten at man benyttet begrepet *sensibilité*, som kanskje var for åndelig belastet. Det var utviklingen innenfor medisinsk og fysiologisk teori rundt midten av 1700-tallet som skulle gjøre *la sensibilité physique* til et nøkkelbegrep også innenfor empiristisk, eller det vi kan kalle sensualistisk erkjenn-

Anatomie.

"Neurologi", etter Vieussens,
Plansje fra Encyklopedien.

elsesteori. Men dermed ble de tradisjonelt moralske sidene ved sensibiliteten mer problematiske.

I Fouquets store "medisinske" Encyklopedi-artikkel om "Sensibilité, Sentiment" (følsomhet og følelse) finnes det ingen referanser til moral. Artikkelen tilhører en helt annen vitenskapelig diskurs, både i

form og innhold. Den er lang, og pretenderer å levere medisinsk forskningsstatus. Artikkelens første del tilhører imidlertid metafysikken, eller den spekulative siden av medisinen, innrømmer Fouquet. Det er "den levende kroppen" som står i fokus, med dens evner til å sanse og til å føle. Det franske *sentir* og følgelig også *sensibilité* i sin fysiske betydning omfatter nemlig begge disse aspektene. Det vil si at sensibilitet både er evnen til (passivt) å motta inntrykk fra ytre objekter på den ene siden, og evnen til (aktivt) å produsere bevegelse i forhold til inntrykkets intensitetsgrad på den andre. Denne siste (re)aktive siden har basis i fysiske objekters "praktiske" status som enten nyttige eller skadelige for det sansende subjektet.

Det som ligger til grunn for Fouquets utlegning av den fysiske sensibiliteten, er nye fysiologiske teorier om nervesystemet, om nervetrådenes og fibrenes bevegelighet, som fra 1600-tallet gradvis erstattet aristotelisk fysiologi og galenisk medisin som hadde dominert vitenskapen i århundrer. Teorier, eksperimenter og oppdagelser omkring nervesystemet var kanskje et av 1700-tallets viktigste bidrag til den fysiologiske og medisinske vitenskapelige utviklingen. I første omgang var det et moderne, mekanistisk natursyn slik det ble utviklet i Newtons fysikk som også dominerte teoriene om nervesystemets funksjonsmåte. I løpet av 1700-tallet ble imidlertid den mekanistiske fysiologien og patologien utfordret av andre, mer organiske modeller, som i langt større grad kunne forklare de spesifikke trekkene ved levende, organisk liv, i motsetning til treg materie. Utviklingen av selvstendige biologiske modeller kunne bygge opp under mer helhetlige forståelser av mennesket, i motsetning til den dualismen mellom kroppen og sjelen som de mekanistiske teoriene krevde.

Sveitseren Albrecht von Haller bidro sterkt til å prege "fysiologien" som moderne, vitenskapelig disiplin i denne retningen. Hans nevrologiske teorier og eksperimenter, hans distinksjon mellom irritabilitet og sensibilitet, fikk enorm betydning midt på 1700-tallet. Det var slike begreper som egnet seg til å forklare kontinuiteten og kommunikasjonen mellom de mest primitive fysiologiske reaksjoner og menneskelig bevissthet.

Selv om Encyklopedi-artikkelforfatteren Fouquet kritiserer Hallers begrepsbruk, er heller ikke han noen mekanist eller dualist. Artikkelen "Sensibilité-Sentiment" kan derimot betraktes som utkast til en monistisk antropologi, bygget på begrepet om sensibilitet. Fouquet snakker om nerver og nervesystemets funksjonsmåte, men han benytter seg også av tilsynelatende "gamle" medisin-filosofiske begreper om en sensitiv sjel, som et felles livsprinsipp for alt animalsk liv, eller for alle "organiserte legemer" i 1700-tallets terminologi. Et av Fouquets hovedpoenger er nemlig at man ikke trenger noe åndelig sjelsbegrep for å kunne snakke om nervernes sensibilitet og evne til å reagere på berøring. Den sensitive sjelen, som for Fouquet er identisk med *la sensibilité physique*, og den åndelige, fornuftige sjelen har helt forskjellige, uavhengige funksjoner. Også dyr, uten at man tilegner dem noen fornuft, kan – og må – føle nytelse og smerte. Nettopp disse to følelsene er det som danner fundament for alle andre sanseinntrykk. Sammenhengen mellom sensibilitetens fysiologi og følelseslivets psykologi er altså et grunnleggende "animalsk" prinsipp, og kan forklares uavhengig av noen refleksiv fornuft. Ifølge Fouquet kan fornuften selvfølgelig tilføre "materielle" sanseinntrykk og følelser noe som bringer dem opp på et høyere erkjennelsesnivå. Det er denne fornuften som

Anatomie.

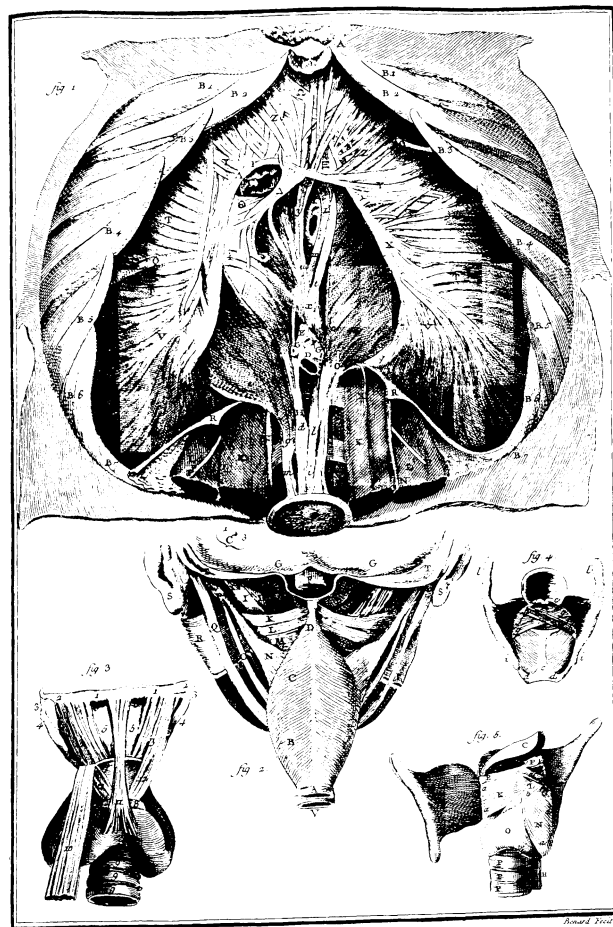
Bernard Picot.

markerer skillet mellom dyr og mennesker. Men fornuften eller den immaterielle sjelen er altså ikke noen betingelse for sensibilitet eller for "sjelelig aktivitet".⁴

Artikkelforfatteren Fouquet tilhørte den vitalistiske medisinske bevegelsen i Frankrike midt på 1700-tallet. Det var en

"Lavere deler av mage-region", etter Albrecht von Haller. Plansje fra Encyklopedien.

bevegelse som særlig var knyttet til Montpellier-skolen, som fostret mange av de viktigste medisinske tenkere og praktiskere i Frankrike midt på 1700-tallet. Den vitalistiske medisinen hadde også sterk innflytelse på sentrale opplysningstenkere, som Diderot ikke minst. For franske medisinske teoretikere som Bourdeu, Ménuret de Chambaud og Fouquet, som også var inspirert av Locke, ble "den indre levende kraften" i materien selv rett og slett til fysisk sensibilitet, evnen til å reagere på den minste berøring. Hvert organ i kroppen har sin egen sensibilitet, mens enkelte organer – som hjernen, hjertet og mellomgulvet – danner viktige nervesentre, hevder Fouquet. Spørsmålet om forholdet mellom det kroppslige og det sjelelige ble omdannet til et spørsmål om nervesystemets funksjonsmåte og harmoni i utvekslingen mellom kropp og bevissthet, "det fysiske og det moralske".⁵ Sensibiliteten er nemlig ikke bare ansvarlig for at hvert organ opprettholder sine naturlige og sunne funksjoner innenfor "den animalske økonomien" som helhet. Den kan også forklare hvordan forhold i både ytre og indre omgivelser kan forrykke denne økonomien og gi opphav til sykdommer, fysiske så vel som psykiske. Begrepet om en animalsk eller kroppslig økonomi ble mye brukt av de vitalistiske medisinerne, ofte nærmest synonymt med sensibilitet, og er også viet en egen artikkel i *Encyklopedien* – "L'oeconomie animal (Médec.)". Forfatteren av denne artikkelen understreker at det er snakk om en metafor, men én som egner seg til å beskrive den "harmoni" eller "orden" av de samlede fysiologiske funksjoner som opprettholder den gode helsen og livet selv. Også Fouquet bruker, som medisiner, mye plass på å beskrive hvordan det kan foregå forrykkelser og sammenbrudd i sensibilitetens egen økonomi; betennelser, hemorroider og

Anatomie.

"Mellomgulvet", etter Haller og "Strupehode", etter Eustachi. Platsje fra *Encyklopedien*.

kvinnens hetetokter er alle eksempler på sykdomstilstander utløst av slik ubalanse.

I tillegg til å være nøkkelen til liv og helse, danner sensibiliteten imidlertid også det naturlige utgangspunktet for menneskets evne til å bemektige seg kunnskap. Fouquet sier:

Mennesket er uten sammenligning det dyret som har det høyeste nivået av sensibilitet. Mennesket kan faktisk regnes som den sensitive og animalske

sjelens mesterverk, gjennom den fantastiske forordningen av deler og den vidunderlige mengden av nerver som inngår i dets konstruksjon. Mennesket er fra naturen disponert for erkjennelse av tingene, og som støttes opp av det man kaller oppdragelse eller utdanning (*éducation*), og det er utrolig hvor lett dets organer tilpasser seg øvelsenes og eksemplenes vaner.

Sensibiliteten er altså selve nøkkelen til menneskets formbarhet, eller perfektionsevne. Denne utsøkte menneskelige sensibiliteten varierer i forhold til kjønn og alder, i tillegg til at den varierer med omgivelsene og organenes bruk. Dette gjør at den "naturen som er den samme i alle subjekter" likevel gir forskjellig resultat. Sensibiliteten er den egenskapen som menneskene har felles, og som gjør dem så ulike hverandre. Den muliggjør selve individualiseringen.

Kroppens opplysning og ny moral

Artikkelen om den medisinske sensibiliteten er ikke alene i *Encyklopedien* om å sette menneskekroppen i sentrum, ja kanskje i sentrum av hele opplysningstenkningen. Den medisinske kunnskapen spiller en helt sentral rolle i verket som helhet, og den får avgjørende betydning for radikale opplysningstenkere som Diderot, Hélyvetius og d'Holbach. Fouquet gir sitt bidrag til denne radikale opplysningstenkningen ved å sette sensibiliteten som organisk betingelse for selve opplysningsprosjektet. Kropp, følsomhet og intellekt står i en indre forbindelse med hverandre. Dessuten betraktes mennesket som noe mye mer enn en fast, selvomsluttende enhet. I tillegg til at sensibiliteten sørger for en intern kommunikasjon, er det følsomheten som gjør mennesket åpent for omverden. Den

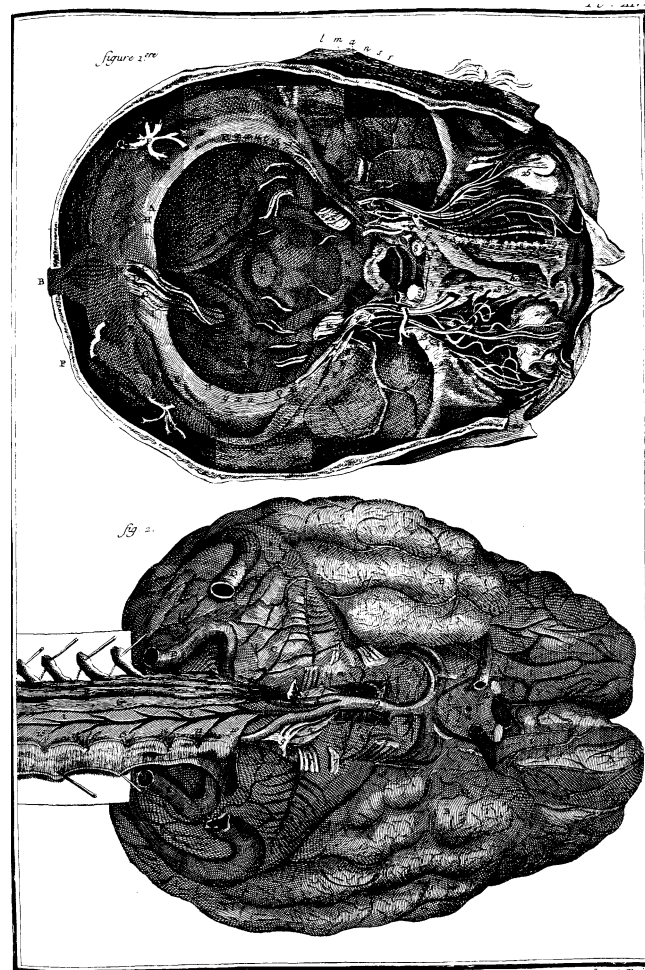
sensible kroppen mottar og produserer tegn kontinuerlig, og er det viktigste medium for interaksjon med omgivelsene. Det er gjennom kroppens utveksling med fysiske og sosiale omgivelser at både fornuften og moralen kan oppøves og perfektioneres.

Gjennom sin funksjon i nye fysiologiske teorier ble sensibiliteten til et nøkkelbegrep i hele den sensualistiske erkjennelsesteorien, og ikke minst i den materialistiske antropologien. Eller kanskje det kan sies omvendt; uten sensualistenes spørsmål om ideenes sanselige opprinnelse ville spørsmålet etter den fysiske sanselighetens funksjonsmekanisme kanskje aldri vært stilt, i hvert fall ikke på samme måten. Det er også nettopp den menneskelige erkjennelsens grunnlag i nervene som kommer direkte inn i fokus i supplementsbindets artikkel "Sensibilité (Physiol.)". Artikkeforfatteren, som er Albrecht von Haller selv, skiller altså her i motsetning til Fouquet, mellom organenes passive irritabilitet og nervenes mer aktive sensibilitet, som danner grunnlag for bevisstheten. Ytre berøring av sunne og frie nerver "leder til sjelens sete, eller til den delen av den animalske kroppen hvor de ytre objektenes inntrykk representeres i prinsippet som tenker. Dette er helt og holdent hjernen og bare hjernen." Hjernen, mer enn hjertet og mellomgulvet, framstår nå som sensibilitetens ypperste organ.

Med den fysiologiske tilnærmingen ble forholdet mellom de emosjonelle, moralske og de sanselige, erkjennende sidene ved sensibiliteten ganske raskt problematisk. For materialistene ble det etter midten av 1700-tallet viktig å skille mellom en "gammel" vulgær og naiv moralsk sensibilitet på den ene siden, og en mer vitenskapelig begrunnet sensibilitet forankret i fysiologien på den andre.⁶ Det er nettopp i løpet av den perioden *Encyklopedien* skrives

at det for alvor settes spørsmålstegn ved den moralske sensibiliteten som ideal, ved magesfølelsens og tårenes moralske kvaliteter. Sensibiliteten var – ikke minst takket være tidens populære romanhelter – blitt en mote i mondene opplysningskretser. Sensibilitetens tårer strømmet overalt, og kunne ikke lenger fungere som garanti for oppriktig berørthet eller medfølelse. Det at ”alle” skulle være sensible var for mange symptom på at det moralske idealet for lengst var uthult. Følsomhet ble til føleri, som ble en mistenkeliggjort kategori i moralsk, men også i estetisk forstand. Overdrivelse og beregning var uttrykk for grunnleggende ambivalenser ved sensibiliteten, både slik den ble brukt i mellommenneskelige forhold, i litteraturen, i musikken og i teatret. Ikke minst for medisinerens øyne sto sensibilitetens økonomi i et skjørt tegn. For Fouquet er det tydelig at både for sterk og for svak sensibilitet kan utløse patologiske tilstander og nerverlidelser. Hva skulle til for å redde sensibilitetens moral?

I artikkelen ”Tendresse, sensibilité” i supplementsbindet i *Encyklopedien* blir det forsøkt satt en distinksjon mellom en passiv og en aktiv sensibilitet, hvor den aktive og sterke følsomheten kunne settes i forbindelse med dømmekraften. Men dette var en lite håndterbar distinksjon, så vel i teori som i praksis. Den aktive, moralske sensibiliteten fikk dessuten konkurranse fra en helt annen type fysiologisk basert moral, helt uten henvisninger til noen åndelig dimensjon overhodet. Selv om sensibilitet i fysiologisk forstand ikke kunne garantere for den naturlige sympatien, medfølelsen eller fellesskapet med omgivelsene, så kunne den i hvert fall danne grunnlag for egenkjærlighet og målrettet egeninteresse. For opplysningstidens rendyrkede materialister kunne disse motiverende elementene danne eneste mulige utgangspunkt for sosi-

Anatomie.

”Hjernens indre”, etter Haller. Plansje fra *Encyklopedien*.

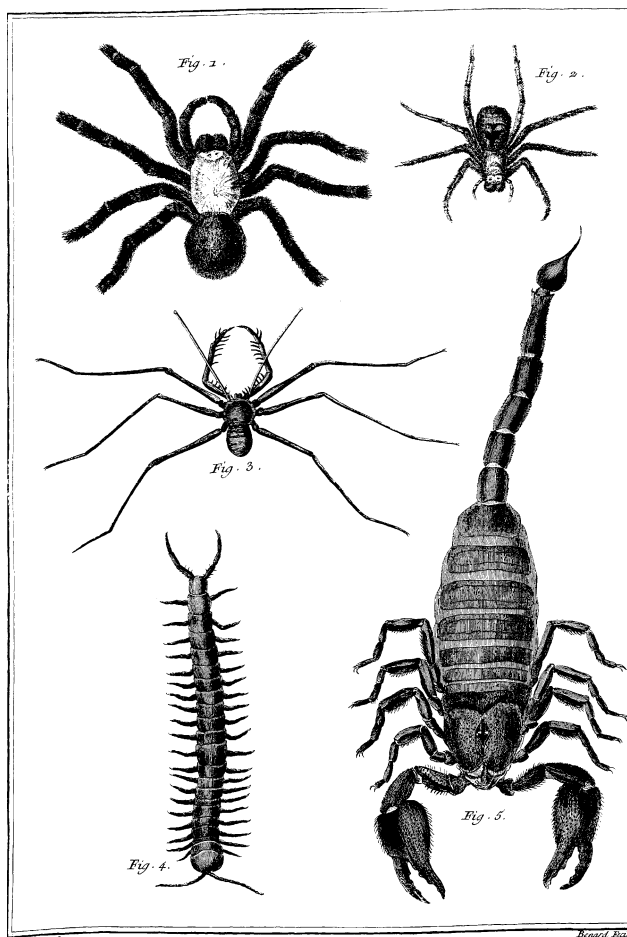
abilitet, moralsk atferd og sosial rettferdighet. En idealistisk forestilling om finstemt kommunikasjon mellom det sjelelige og det kroppslige ble erstattet av et mer realistisk bilde av forhandling mellom subjektene og deres ytre omgivelser.

Som en edderkopp i sitt nett

Sensibilitetsbegrepet viser imidlertid at dette forholdet, mellom subjektet og omgivelsene, ikke trengte å bli forstått mekanistisk eller sjelløst. Materialistenes

analogi mellom mennesket og maskinen, *l'homme machine*, var viktig, men ikke enerådende på 1700-tallet. Den ble tvert imot utfordret av de teoretikerne som så den fysiske sensibiliteten som nøkkelen til menneskets natur. En alternativ analogi som kunne gi plass for både den fysiske sensibiliteten og et sjelsbegrep, var bildet av mennesket som en edderkopp i sitt nett. Sjelen, eller selvet, er som edderkoppen, et levende sentrum i et sanselig nettverk, som sørger for at selvet beveges av den minste uro i omgivelsene og omvendt; den minste uro i selvet beveger omgivelsene. Analogien ble benyttet av en rekke forfattere på 1700-tallet fra Montesquieu til Diderot. Det er altså en hel litterær-filosofisk tradisjon Fouquet bygger på når han også trekker fram edderkoppen, i artikkelen om den fysiske sensibiliteten. Etter å ha beskrevet sensibiliteten som (passiv) evne til å motta inntrykk fra omgivelsene, omtaler han som vi har sett den aktive siden, bevegelsen, som "det tause uttrykket for denne samme følelsen, det vil si impulsen som trekker oss mot objektene, eller fjerner oss fra dem, slik edderkoppen trekker seg helt sammen i seg selv eller slik sneglene folder inn sine følehorn. Motsatt vil disse samme dyrene utvide seg, utfolde seg med andre ord, reise seg i møte med objekter som de finner nyttige, eller som deres sensibilitet finner behagelige." Det er en dynamisk sensibilitet som mennesket deler med edderkoppene, og som gjør begge uvergelig vedt sammen med sine omgivelser.

Encyklopedien selv fungerer som et dynamisk møtepunkt for komplekse og turbulente sider ved sensibilitetens begreps-historie på 1700-tallet. Den vitner om mangfoldet og kompleksiteten ved den såkalte "rehabilitering av menneskenaturen". Mer enn å bidra til noen ny definisjon av menneskenaturen, eller av moralen,

Histoire Naturelle, INSECTES.

muliggjorde den moralske og den fysiske sensibiliteten på hver sin måte utforskning og tøying av det menneskelige subjektets indre og ytre grenser. Sensibilitet var i begge tilfeller et begrep som muliggjorde at mennesket kunne betraktes *på tvers* av distinksjonene mellom kropp og sjel, fysikk og moral, *på tvers* av distinksjonene mellom fornuft og følelse, *på tvers* av distinksjonen mellom det menneskelige subjekt og dets objektive omverden – det indre og det ytre – ja til og med *på tvers* av det subjektive og det allmenne. Sensibiliteten var det som kunne sette mennesket – bevisst eller ubevisst, følelsesmessig eller fysisk – i berøring

"Insekter". Plattsje fra *Encyklopedien*.

med sine sosiale og fysiske omgivelser, uavhengig av det diskursive språket. Følsomheten ble i større grad enn fornuften tillagt kommunikativ kapasitet på 1700-tallet. Den kunne kommunisere både moralsk og fysisk tilstand på den måten. Og på den måten var kanskje følsomheten viktigere i bestemmelsen av menneskenaturen enn fornuften selv, i fornuftens århundre. Gråten var bare et av mange eksempler på hvordan den sensible kroppen kunne kommunisere med omverden, utveksle erfaringer og vurderinger innenfor et kommunikativt fellesskap hvor språket ikke var enerådende som medium. Som nøkkel til en slik intersubjektiv og "intrasubjektiv" kommunikasjon kunne følsomheten betraktes som selve betingelsen for *dannelsen* av menneskets natur.

Noter:

1. Oversettelsene er mine egne, hvis ikke annet er markert.
2. Forholdet mellom følsomhet og en sekulær medmenneskelighet er nærmere diskutert i min artikkel "Forestillinger om lidelse. Medmenneskelighet og sympati på 1700-tallet" i *Arr – Idéhistorisk tidsskrift* 3-4/2003. Nettopp i forbindelse med sekulariseringen av medmenneskelighetstanken, er det interessant hvordan Sheila Page Bayne viser at såkalte "intellektuelle tårer" på 1600-tallet gjerne var knyttet til abstrakte religiøse begrepers emosjonelle virkning på den troende i en "vertikal" relasjon, mens de på 1700-tallet blir mye hyppigere, og knyttet til sekulære begreper og dyders virkning på publikum, i en "horisontal" relasjon. Se særlig kap. II.6 i *Tears and Weeping. An aspect of emotional climate reflected in seventeenth-century French literature*, Tübingen/Paris 1981. Etter mitt syn synes imidlertid medlidenehetstårerne i 1700-tallsdiskursen å gis en kombinasjon av fysisk, emosjonelt og intellektuelt grunnlag.
3. Også hos Condorcet finner vi dette idealet uttrykt, i *Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain*, utgitt i år III: "Cette conscience de sa dignité qui appartient à l'homme libre, une éducation fondée sur une connaissance approfondie de notre constitution morale, ne doivent-elles pas rendre communs à presque tous les hommes, ces principes d'une justice vigoureuse et pure, ces mouvements habituels d'une bienveillance active, éclairée, d'une sensibilité délicate et généreux,

se, dont la nature a placé le germe dans tous les cœurs, et qui n'attendent, pour s'y développer, que la douce influence des lumières et de la liberté."

4. "Det første, og kanskje det eneste inntrykket for svært mange dyr, som oppstår i det animalske livets bevissthet, er den intime og radikale fornemmelsen av egen eksistens ... som er kilde til alle bevegelser som bidrar til dyrets varige selvoppretholdelse", sier Fouquet. Det er sensibilitetens mest grunnleggende uttrykk. Og det innebærer at selv de mest primitive arter i dyreriket har sensibilitet. Diderot skulle senere utvide sensibilitetens område ytterligere ved å gjøre den til "en generell egenskap ved materien".
5. *Idée de l'homme physique et moral* var tittelen på et sentralt verk av Montpellier-medisineren Louis de Lacaze fra 1755, som han hadde skrevet i samarbeid med Théophile Bordeu. Se Elisabeth Williams, *The physical and the moral. Anthropology, physiology and philosophical medicine in France 1750-1850*, Cambridge 1994.
6. Dette gjelder ikke minst Diderot, som i *Paradoxe sur le comédien* (1769) for eksempel sier at "C'est qu'être sensible est une chose, et sentir est une autre. L'une est une affaire d'âme, l'autre une affaire de jugement". Det er en mer naiv følsomhet som her altså blir satt opp mot sanselig basert dømmekraft.

Referanser:

- Baasner, Frank 1988. *Die Begriffe 'Sensibilität' im 18. Jahrhundert. Aufstieg und Niedergang eines Ideals*. Heidelberg.
- Bayne, Sheila Page 1981. *Tears and Weeping. An aspect of emotional climate reflected in seventeenth-century French literature*, Tübingen/Paris.
- Beval, Yvon 1979. "De la métaphysique à la théorie de la connaissance". I: *Dix-huitième siècle* 11/1979, Paris.
- Cassirer, Ernst 1966. *La philosophie des lumières*, Paris, i fransk oversettelse fra *Die Philosophie der Aufklärung*, første gang utgitt i 1932.
- Das Weinende Saeculum* 1983. Akta fra Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert ved Universität Münster, oktober 1981. Utgitt som *Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18. Jahrhunderts*, Band 7. Heidelberg.

- Dejean, Joan 1997. *Ancients against Moderns. Culture wars and the Making of a Fin de Siècle*, Chicago.
- Deneys-Tunney, Anne 1992. *Écritures du corps. De Descartes à Laclos*. Paris.
- Descartes, René 1649. *Les passions de l'âme*. Finnes i *Œuvres philosophiques III*, Classiques Garnier. Paris 1998.
- Ehrard, Jean 1963. *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*. Paris.
- Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, redigert av Diderot og d'Alembert, Paris 1751-1780. Utgitt i CD-rom av Redon. Paris 2000. Plansjene er hentet fra denne.
- Hazard, Paul 1961 [1935-36]. *La crise de la conscience européenne 1680-1715*, Paris.
- Porter, Roy 2003. *The Flesh in the Age of Reason*. London.
- Lanson, Gustave 1887. *Nivelle de la Chaussée et la Comédie Larmoyante*. Paris.
- Locke, John 1693. *An Essay concerning human understanding*. Faksimile-utgave 1995, Amherst, NY.
- Mercier, Roger 1960. *La réhabilitation de la nature humaine 1700-1750*. Paris
- Rousseau, G.S. 1976. "Nerves, Spirits, and Fibres: Towards Defining the Origins of Sensibility". I: *Studies in Eighteenth Century III*/1976.
- Vincent –Buffault, Anne 1986. *Histoire des larmes: XVIIe-XIXe siècles*. Paris.
- Voltaire, 1986. "Lettre treizième. Sur M. Locke". I: *Lettres philosophiques*, Paris. Første gang utgitt i 1733.
- Williams, Elisabeth 1994. *The physical and the moral. Anthropology, physiology and philosophical medicine in France 1750-1850*. Cambridge.